

QULU XƏLİLOV YARADICILIĞINDA MEMUAR JANRI**Xülasə**

Məqalədə memuar janrının öçerk kimi faktiki həyat materialı, hər hansı bir şəxslə bağlı xatirələr və sənədlilik əsasında yazıldığı və bəzən “xatirələr” də adlanması qeyd olunur. Yalnız bu janrın öçerkdən fərqli cəhətinin konkret bir şəxsdən bəhs etmək məcburiyyətinin olmaması vurğulanır. Memuarın özünəməxsusluğu, müəllifin iştirak etdiyi və şahidi olduğu hadisələri olduğu kimi təsvir etməsi, həcm məhdudiyyəti yoxluğu nəzərə çatdırılır. Görkəmli ədəbiyyatşünas, cəsarətli tənqidçi, müəllim-pedaqoq, alim, əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Qulu Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sahəsində öz yeri, öz sözü, öz dəsti-xətti olan söz sənətkarlarından biri olması, onun ədəbi həyatla, elmlə, ədəbi mühitlə yanaşı mədəni həyatdan da kənarda qalmaması diqqətə çatdırılır. Məqalədə görkəmli tənqidçi Qulu Xəlilovun tanınmış elm və sənət adamlarının və həmin dövrdə iştirakçısı olduğu yaşananlar barədə xatirələrindən danışılır. Tənqidçinin memuar yaradıcılığı sahəsində qələmə aldığı məqalələrdən nümunələr göstərilməklə onun bu janrda da öz sözünü deməsi ən yaxşı məziyyətlərdən biri kimi hesab olunur. Məqalədə Qulu Xəlilovun yaşadığı qısa və mənalı ömrün bəzi xatirələrinə toxunulur, bu nüansların bir tənqidçi ömrünə etdiyi təsir diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: *Qulu Xəlilov, görkəmli ədəbiyyatşünas, memuar janrı, tənqidçi mövqeyi, tənqidçilik fəaliyyəti*

On the genre of memoirs in the work of Gulu Khalilov**Summary**

The article contains actual life material of the memoir genre as an essay sometimes referred to as "memories" when they are based on memories of any person. The only difference between this genre and the essay is that there is no need to talk about a specific person. The originality of the memoirs, a description of the events in which the author participated and witnessed, as well as the absence of volumetric restrictions were noted. An outstanding literary critic, teacher, scientist, honored worker of culture. Professor Gulu Khalilov occupies an important place in the literary criticism of Azerbaijan. he is not excluded from literary life, science, the literary milieu, as well as cultural life. The article tells about the memories of prominent critic Gulu Khalilov, people of science and art. Examples of articles written by a critic in the field of memories are given. Having a say in this genre is considered one of the best features. The article touches on some memories of Gulu Khalilov's short and meaningful life. The impact of the nuances here on the life of a critic is highlighted.

Key words: *Gulu Khalilov, literary critic, memoir genre, critical position, critical activity*

Memuar fransız sözü olub (memoire, XVIII əsr) “xatirə” deməkdir, latıncadan tərcümədə isə memoria “yaddaş” mənasını daşıyır. Onun haqqında ilk nümunələrə alman nəşiri F.A.Brokhauzun və rus mətbəə işçisi İ.E.Efronun birlikdə tərtib etdiyi “Ensiklopedik lüğət”də (1896) rast gəlinir. Memuar janrı öçerk kimi faktiki

həyat materialı, hər hansı bir şəxslə bağlı xatirələr və sənədlik əsasında yazıldığı üçün bəzən “xatirələr” də adlanır. Memuarın oçerkdən fərqli cəhəti konkret bir şəxsdən bəhs etmək məcburiyyətinin olmamasıdır. Memuarın özünəməxsusluğu, əsas prinsiplərindən ən başlıcası müəllifin iştirak etdiyi və şahidi olduğu hadisələri olduğu kimi təsvir etməsidir. Bu janrdə həcm məhdudiyyəti yoxdur, hətta oçerkdən xeyli böyük də ola bilər. Tarixi həqiqətlərin ardıcıl izlənilməsi, dəqiqlik, hədəfdən yayınmamaq onun mühüm xüsusiyyətlərindən sayılmaqla yanaşı, müəllifin xatirələrini, təəssüratlarını əks etdirən bədii-publisistik yazılardır. Bir qayda olaraq, bu janr görkəmli siyasi xadimlərin, tanınmış elm və sənət adamlarının, incəsənət nümayəndələrinin müasiri olduğu insanlar və həmin dövrdə iştirakçısı olduğu yaşananlar barədə xatirələrini canlandırır. Bu janra Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım”, Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr”, “Həyatım və mühitim”, Ömər Faiq Nemanzadənin “Xatirələrim”, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Bir cavanın dəftəri”, “Həyatımın iyirmi ili”, Abdulla Şaiqin “Keçmiş günlər”, Süleyman Rüstəmin “Unudulmaz müəllim”, Mehdi Hüseynin “Bir ay, bir gün”, Anarın “Sizsiz” əsərlərini nümunə göstərmək olar.

Görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi Əziz Mirəhmədovun tərtib etdiyi “Ensiklopedik lüğət”də qeyd olunmuşdur: “Memuar ədəbiyyatı – geniş mənada müəllifin gördükləri, şahidi olduğu, yaxud iştirak etdiyi keçmiş hadisələr haqqında yazıları. Avtobiografiyalar, gündəliklər, qeydlər və s. bu qəbildəndir. Konkret mənada isə memuar ədəbiyyatına o əsərlər daxil olur ki, onlarda sənətin ayrıca bir növü kimi müəlliflər həyatı obrazlı şəkildə əks etdirirlər.” (1; səh.124)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sahəsində öz yeri, öz sözü, öz dəsti – xətti olan söz sənətkarlarından biri də görkəmli ədəbiyyatşünas, cəsarətli tənqidçi, müəllim – pedaqoq, alim, əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Qulu Xəlilovdur. Qulu Xəlilov ədəbi həyatla, elmlə, ədəbi mühitlə yanaşı mədəni həyatdan da kənarda qalmır, günün tələblərinə cavab verən müxtəlif mövzularda məqalələr, oçerklər, esse və bədii lövhələrlə müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc olunurdu. Həmişə ədəbi mühitin və yaradıcılıq mübarizələrin içində olması Qulu Xəlilovun qələmini daha da cilalayıb, hər bir toxunduğu məsələnin dəyərini artırır. Tənqidçilərin böyük əksəriyyəti onun bu sahədə rolunu dəyərləndirir, daha fəal bir yaradıcılıq inkişafını müasir dövrün tələblərindən irəli gələn bir zərurət hesab edirlər. Qulu Xəlilovun yaradıcılıq sferasının genişliyi memuar janrından da yan keçə bilməmişdir:

“Əziz oxucu, mən bütün yazı – pozumu “qəlbimin səsi” adlandırsam heç də yanılmaram. Mən bu səsin kiçik bir parçasına yaşadığımız günlərin ovqatına qatıb “Torpağın göz yaşı” başlığı altında sizə təqdim edirəm. Mən çoxlu tənqidi kitablar da yazmışam, oçerklər də, bədii əsərlər də, elmi – tədqiqat səpkili monoqrafiyalar da... Lakin mənə görə qəlbimin səsi publisist yazılarımda daha gur, daha cəsarətli və üsyankar olmuşdur desəm buna inanın. Elə özüm də bu yazılarıma görə bəzən haqlı, bəzən haqsız az məzəmmət olunmamışam. Bu yazılar bir nəfəsə, bir günə, bir aya yazılmamışdır, uzun illərin müşahidəsi, düşüncəsi nəticəsində ərsəyə çatmışdır.” (2; səh.3)

Qulu Xəlilovun yaşadığı çətin və keşməkeşli bir ömür onu bütün yaradıcılığı boyu təqib etmişdir. Vətənin dar günündə, torpaqlarımızın itirildiyi bir vaxtda zəhmətə, xalq mənafeyinə yüksək qiymət verməyi böyük ustalıqla bacaran görkəmli ədəbiyyatşünas bu mənzərəyə etinasız qala bilməzdi. “Torpaq milli sərvətdir” sərlövhəli məqalədə tənqidçi öz vətəndaş narahatlığını qələminin gücü ilə oxucusunun diqqətinə çatdırmağı bacarmışdır:

“Mərhum atamın bir sözünü indi daha tez – tez xatırlayıram. “Bala, ilan ilandı, o da torpağı qənaətlə yalayır ki, qurtarmasın”. Mən o zamanlar bu kəlamdakı mənaya o qədər də əhəmiyyət verməzdim. Necə yəni ilan torpağı qənaətlə yalayır, qurtarmasın?! Gündoğanla günbatanın arası torpaq deyilmi, o necə qurtarar?! İndi daha dərinə dərk edirəm ki, torpaq da qurtarar.” (2; səh. 7)

Qulu Xəlilov memuar janrı ilə bağlı qələmə aldığı məqalələrinin birində xalq şairi Səməd Vurğunla olan görüşlərini xatırlayır, onun necə səmimi və qayğıkeş bir insan olduğunu oxucusunun nəzərinə çatdırırdı. Tənqidçi Səməd Vurğunla bağlı görüşlərindən “Tənqidçilik çətin peşədir” adlı monoqrafiyasının “Xatirələr” bölməsində hələ tələbə ikən onunla ilk tanışlığından dərin ehtiramla söhbət acır. Məqalədə dahi şairin gənc tənqidçinin yazılarına olan münasibətini görür, “kəskin tənqid”i bacardıqca “yumşaltmaq” məsləhətini vurğulamasının şahidi oluruq. Qulu Xəlilov onunla olan sonuncu görüşünü böyük kədər hissi ilə belə qələmə alır:

“O uzanmışdı. Məni görəndə qalxıb oturdu, əl tutdu, yer göstərdi. Kupədə tanımadığım adamlar da var idi. Şair məni hamı ilə tanış etdi. Onunla qarşı – qarşıya oturmuşdum. Özümdə bir yüngüllük hiss edirdim. Çünki, hörmətlə, qayğı ilə qarşılanmışdım. Mənə ilk sualı bu oldu:

- A bala, Moskvaya təkmi gedirsən?
- Bəli.
- Birinci dəfə də təkmi getmişdin? Bəs xəstəxanada sənə kim baxırdı?

Mən eyni cavabı verdim və nədənsə bu suallar məni kövrəltdi, ürəyim yuxaldı. Başımı aşağı saldım. Özümü ağlamaqdan güclə saxladım.” (3; səh. 297)

Qulu Xəlilov dahi şair ilə bağlı yazıya aldığı xatirələrində qısa müddət ərzində qatarda yaşanan hadisələri xüsusi həssaslıqla göz önündə canlandırmağı bacarmışdır. Şairin ona olan səmimi münasibətini, mehriban davranışını, tanınmış olmasına baxmayaraq özünü sadə və qayğıkeş hiss etdirməsini, ata kimi münasibət bəsləməsini diqqətə çatdırır, həmin vaxt Səməd Vurğunun onu rus yazıçısı Mixail Şoloxovla tanış etməsini böyük məhəbbətlə xatırlayır.

Qulu Xəlilov “Onun yeri görünür” adlı memuar məqaləsində o vaxt Yazıçılar İttifaqının katibi olan Mehdi Hüseynə hələ məktəbli ikən bədii əsərlərinə, məqalələrinə olan marağından, yazıçının yaratdığı qəhrəmanlarına bənzəyib – bənzəməməsindən və ilk tanışlığından söhbət açır. Zahirən qaraqabaq, zəhmli, ciddi olduğunu qeyd etməklə yanaşı, yeri gələndə ürəkdən gülməyini, incə yumor hissəsinə malik olmasını, səhhətinin çətin vaxtlarında yazıçının ona olan maddi və mənəvi qayğısından bəhs edir. Mehdi Hüseyn kimi mötəbər bir yazıçının onun tənqidçilik fəaliyyətinə olan müsbət münasibətindən, yeri gəldikdə elmi mübahisələrindən, yazıçının tənqidi fikrə qiymət verə bilmək bacarığını böyük rəğbətlə hissi ilə qeyd edir:

“Ozətdəki işimlə əlaqədar Yazıçılar İttifaqının katibi M. Hüseynlə tez – tez görüşməli olurdum. Ondan məsləhətlər alırdıq. Bir dəfə stolumun üstündə imzasız məqalə gördüm. Oxudum, xoşuma gəlmədi. Dərkənar yazdım: “Məqalə zəif olduğu üçün çapa gedə bilməz”. Verdilər arxivə. Bir müddət keçdi, qəzetin iki – üç nömrəsi çıxandan sonra mənə dedilər ki, M. Hüseyn səni çağırır. Getdim. Qaşqabaqlı idi. Salam – kalamdan sonra soruşdu:

- Qulu Xəlilov, məqaləmi nə üçün çap eləməmişən?

Təəccüblənmiş halda dedim:

- Sizin hansı məqalənizi çap eləməmişik?

- Mən iki həftədən çoxdur sənə məqalə göndərmişəm.

Dərhal barmağımı dişlədim. Sən demə zəif sayıb arxivə verdiyim məqalə onun imiş...” (3; səh. 301)

Qulu Xəlilov məqalənin sonunda Mehdi Hüseyni “söz cəngavəri”, “fikir cəngavəri”, “hünər cəngavəri” kimi verməklə, ədəbiyyat aləmində onun hansı cəkiyə, hansı statusa sahib olmasını oxucusunun nəzərinə çatdırmaq fikrində olmuşdur. Yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yüksək mövqə danılmaz fakt kimi qiymətləndirilmişdir.

Qulu Xəlilovun yazdığı memuar – məqalələr arasında “Arif müəllim” sərlövhəli məqaləsi öz səmimiyyəti və dil sadəliyi ilə diqqətdən kənarda qala bilməz. Tələbəlik illərinin qayğılı günlərindən, tənqidçilik fəaliyyətinin ilk vaxtlarından, müəllim peşəsinə olan sevgisindən söhbət açarkən Arif müəllimin (Məmməd Arif Dadaşzadə - Ə.Hüseynova) danılmaz rolunu yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi: “Bir dəfə o, Mayakovskidən danışarkən dedi: - Mayakovski sülh istəyir.

Mən birinci cərgədə oturmışdım. Onun dediklərini yazırdıq; nəinki acgözlüklə yazır, həm də elə bil su kimi içirdik. Ağlımıza, gözlərimizə, başımıza yığırdıq.

Dedim: - Arif müəllim, sülhü kim istəmir ki? Mayakovskini buna görə tərifləmək lazımdır mı?

Qəribədir, o dayanadı və bir qədər əsəbi halda dedi: - Sənin sülh istəməyinin o qədər də böyük əhəmiyyəti yoxdur. Amma Mayakovski kimi şairin sülh istəməsinin böyük beynəlxalq əhəmiyyəti var. Çünki Mayakovski minlərin, milyonların adından danışmaq səlahiyyətinə malikdir.

Mən elə bilirdim ki, Arif müəllim heç vaxt hirsəlməz. Aylar, illər ötdü, münasibətlərimizin çox yaxşı vaxtında həmin sözü Arif müəllimə xatırlatdım. O səmimiyyətlə dedi: - Ola bilər. Yadımda deyil. Görünür. Dekanlığda, kafedrada qanqaraldıcı bir şey olub, elə auditoriyaya da o vəziyyətdə gəlmişəm. Hirsimi də sənə üstünə tökmüşəm.

Güldüm, inandım və qəribədir ki, üstümdən elə bil dağ götürüldü. Çünki biz onu qəzəbli görməmişdik. Səbr və təmkinin, mehribanlığın timsalı kimi görmüşdük.” (3; səh. 311)

Qulu Xəlilovun tanınmış xalq yazıçı Əli Vəliyevlə bağlı bir sıra xatirələrinə “Qibtə” adlı məqaləsində rast gəlirik. Tənqidçi hələ orta məktəbdə oxuyarkən yazıçını kiçik bir hekayəsi ilə tanıdığını, universiteti bitirdikdən sonra bir təşkilatda işlədikləri üçün aralarında yaranan yaxın münasibətdən və ona qarşı olan qayğıdan söhbət açır: “İlk zəng yerim yenə də Ə.Vəliyev oldu:

- Mənim barəmdə həkimlər çox ümitsiz danışır.

Dəstəyi asmamış o başdan hönkürtü səsi eşitdim. Ay allah, həmin bu kobud adam nə cür hönkürüb ağlayırdı?! Mən Ə.Vəliyevin heç nəyi deyidim, heç kəndlisi də deyildim.” (4; səh.6)

Görkəmli ədəbiyyatşünas gənclik illərinin yadigarı olan alovlu şair, üsyankar vətəndaş olan Xəlil Rza Ulutürkə bağlı bir sıra məqalələr, qeydlər müəllifidir. Bu məqalələrdə tənqidçi mövqeyindən başqa dost – qardaş münasibəti də aydın şəkildə müşahidə olunur. Qulu Xəlilov Xəlil Rza Ulutürkə həsr etdiyi hər bir məqalədə onların gənclik illərindən yaranan sıx dostluq əlqələrini öz oxucusuna olduğu kimi çatdırmaq məqsədinə nail olmuşdur. Şairin ömrünün müəyyən mərhələlərində yazdığı kiçik məktub – qeydləri Qulu Xəlilov böyük ehtiramla saxlamış, yeri gəldikdə onlardan məqalələrində də istifadə etmişdir. Tənqidçinin “Xəlilsiz günlərimiz” adlı yazdığı son məqaləsində qarşılıqlı səmimiyyətin bir daha şahidi oluruq: “Xəlilin

gözlərində traxoma xəstəliyi var idi. Buna görə də universitet illərində heç bir mühazirə yazmırdı. Mən yazırdım, oxuyurdum, o da dinləyirdi. Budur, 6 mart 1956 – cı il tarixli məktubunda yazır:

İki gözüm, qardaşım Qulu! Əzizim, axı sən doğurdan da mənim iki gözüksən. Axı mən beş illik tələbəlik çağlarımda bircə leksiya yazmadım, kitab oxumadım. Daim sənə, sənin gur və ilhamlı səsinə qulaq asdım... Bunu unutmaq olarmı! Unudanlara ar olsun!

X.Rzanın belə minnətdarlıq hissilə dolu məktubları məndə çoxdur". (5; səh.6)

Tənqidçi bütün məqalələrində Xəlil Rza Ulutürkün həyat və yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmiş, yeri düşdükcə onunla qürur duymaqdan çəkinməmişdir.

Qulu Xəlilovun "Yaşamaq istəyirəm" adlı avtobioqrafik povesti də xatirələr əsasında yazılmış ən gözəl memuar nümunələrindən biri kimi sayıla bilər. Povestdə tənqidçi ömrünün acılı – şirinli xatirələrini yada salır, uşaqlıq və gənclik illərini həssaslıqla qələmə alır: "Bu dəftəri yazmaya bilməzdim. Yazmasaydım, elə hesab edin ki, bağrım çatlardı. Mənim cəmi 30 yaşım var. 24 yaşından xəstəxanalara düşmüşəm. Ürəyimin bir çox dərdlərini, arzularını, həyatımın bəzi lövhələrini bu dəftərdə görə bilərsiniz. Xəstəliklə mübarizə davam edir. Əgər mən bu mübarizədə həlak olsam, qoy mənim yerimə ölümə qarşı bu dəftər döyüşsün". (6; səh.78)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində memuar janrına bir o qədər müraciət olunmasa da, lakin bu janr öz dəyərli əhəmiyyəti ilə həmişə aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu baxımdan görkəmli ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilov öz tənqidçi mövqeyini saxlamaqla bu janra müraciət etmiş, nəticədə sanballı tədqiqat mövzuları yaratmağa nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Əziz Mirəhmədov, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat – Poliqrafiya birliyi, Bakı, 1998, s.124, 240 s.
2. Q.Xəlilov. Torpağın göz yaş. "Hər şey ilk mənbədən başlayır", Bakı: Azərnəşr, 1989, s.3, 184 s.
3. Qulu Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir. "O, həssas və qayğıkeş idi", Bakı: Yazıçı, 1986, s.297, 389 s.
4. Q. Xəlilli. "Qibtə" Ədəbiyyat qəzeti, 23 fevral, s.6, 1996
5. Qulu Xəlilli "Xəilsiz günlərimiz...", Ədəbiyyat qəzeti, 12 yanvar, s.6, 1996
6. Qulu Xəlilov. "Atam və mən", Bakı: Gənclik, 1975, s.64, 308 s.